



УДК [398.22(=161.2)-055.2:355.01(477)"20"]
(092):801.7/.8
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2025.04.990>

ТЕКСТУАЛІЗАЦІЯ АВТОБІОГРАФІЧНОЇ ОПОВІДІ «ПРО ПОЧАТОК ВІЙНИ»: ОСОБЛИВОСТІ ДОФОЛЬКЛОРИЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Оксана КУЗЬМЕНКО

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0512-6388>

докторка філологічних наук, старша наукова співробітниця,
провідна наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України,
відділ соціальної антропології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: kuzmenko.oksana@gmail.com

В основі статті — доповідь, яка була виголошена на міжнародній конференції «Усна історія у воєнний час: наукове знання і відповідальність дослідника» (13—15 червня 2024 р., Ужгород, Україна). Усні автобіографічні наративи є цінним джерелом для дослідження процесу текстуалізації досвідів російсько-української війни та вивчення передумов їх фольклоризації.

Актуальність статті обґрунтована потребою вивчення чинників формування усних історій та фольклорних наративів про війну, які записані в умовах високого ступеня довіри оповідача до слухача.

Метою статті є висвітлення особливостей текстуалізації повсякдення війни в оповіданні жінки, яка залишилася в Україні і живе в Харкові.

Головні завдання: визначити наративну схему, комплекс епізодів автобіографічного жіночого наративу; оцінити амплітуду впливу інтерв'юера на повноту змісту та поетику наративу, враховуючи особливості вербальної взаємодії та співтворення. Джерельною базою статті є польовий матеріал — три транскрипти інтерв'ю, аудіозаписи яких авторка зробила упродовж березня 2022 р. та у липні 2023 р.

Теоретико-методологічна основою дослідження є семантико-структурний, наративний аналіз персонального автобіографічного наративу, метод інтерв'ю, включеного спостереження, автоетнографії та компаративного аналізу.

Ключові слова: усний наратив, російсько-українська війна, автобіографічна оповідь, жіночий спогад про війну, контекст, свій — чужий, текстуалізація, фольклоризація, нематеріальна культурна спадщина.

Oksana KUZMENKO

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0512-6388>

Doctor of Science in Philology
(Ph.D. in Folklore Studies), Senior Scholar,
Leading Research Associate
of the Department of Social Anthropology
The Ethnology Institute of the
National Academy of Sciences of Ukraine,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: kuzmenko.oksana@gmail.com

TEXTUALIZATION OF THE AUTOBIOGRAPHICAL NARRATIVE «ABOUT THE BEGINNING OF THE WAR»: PECULIARITIES OF THE PRE-FOLKLORIZATION PROCESS

Introduction. Oral autobiographical narratives and testimonies describing the crisis life experience of the «beginning» of the Russian-Ukrainian war constitute invaluable primary source material. This material forms the basis for generating crucial socio-political knowledge regarding the contemporary new type of warfare, and also serves as an object for folkloristic research into the peculiarities of the Ukrainian narrative tradition's functioning. The creation of a collective metanarrative about the war is an integral component of the national intangible cultural heritage.

The relevance of this study is substantiated by the need to investigate the factors influencing the formulation of oral narratives, drawing upon the accounts of Ukrainian women migrants and internally displaced people. These accounts serve as the foundation for folklore narratives about the war, recorded under conditions of high trust between the narrator and the listener.

The *article aims* to elucidate the specific features of the textualization of wartime everyday life in a woman's narrative, specifically one who remained in Ukraine.

The *main objectives* are: to identify the narrative scheme of the autobiographical female narrative; to assess the amplitude of the interviewer's influence on the completeness of content and the poetics of the narrative, considering the peculiarities of verbal interaction and co-creation. The source base for the article comprises field material: three interview transcripts, the audio recordings of which were made by the author during March 2022 and July 2023.

The *theoretical and methodological foundation* of the study includes semantic-structural analysis, narrative analysis of personal autobiographical narrative, the interview method, participant observation, autoethnography, and comparative analysis. The primary factors of textuality that most characterize the manner of (co-)creation of oral narratives about the war are situationality, self-censorship, and subjectivity.

Keywords: oral narrative, Russian-Ukrainian war, autobiographical narrative, women's war memory, context, own/stranger, textualization, folklorization, intangible cultural heritage.

Вступ. Усні автобіографічні оповідання та свідчення, які описують кризовий життєвий досвід, і особливо досвід «початку» російсько-української війни — це безцінний першоджерельний матеріал. Він є основою не тільки для формування важливих суспільно-політичних знань про сучасну війну нового типу, але також є корпусом текстів для комплексних фольклористичних досліджень особливостей функціонування української наративної традиції [1, с. 108—186] та творення колективного метанаративу про війну, що є складовою національної нематеріальної культурної спадщини.

Про стереотипну маркованість «початку» війни як «межі» у різних фольклорних творах минулого я писала у своїй монографії [2, с. 252—255]. Вже є предметні фольклористичні студії про особливості усних оповідей жінок-біженок [3; 4; 5; 6], тематизація фольклорного мотиву «першого дня» [7] та символіки «початку» російсько-української війни [8]. *Актуальність* даного дослідження обґрунтована потребою вивчення чинників формування усних наративів на матеріалі оповідей українських жінок-мігранток та ВПО як основи фольклорних наративів про війну, які записані в умовах високого ступеня довіри оповідача до слухача.

Мій дослідницький кейс був визначений родинними зв'язками з оповідачкою та спільним з нею проживанням у час її переїзду на захід країни. Індивідуальний спогад жінки, яка приїхала до Львова як біженка з Харкова у березні 2022 року, відображає дуже драматичний фрагмент життєвої історії (life story). Цей одиничний випадок, однак, дозволяє порушити ширшу проблему специфіки свідчень у залежності від місця проживання респондентів у час війни. Тож *мета* моєї студії — висвітлення особливостей текстуалізації повсякдення війни через усні оповідання жінки, яка залишилася в Україні. Під поняттям *текстуалізація* розумію процес співвідношення між комунікативними, прагматистичними та семантико-синтаксичними ознаками тексту.

Відомо, що механізм конструювання меморатів про останню світову війну антропологи нерідко називають «фольклоризацією пам'яті війни» (А. Енгелькінг) [9]. Вважаю, що на основі аналізу текстів і контекстів функціонування усних наративів про російсько-українську війну, записаних у різ-

ний час від однієї особи, можемо простежити передумови фольклоризації історичної події, яка лежить в основі формування наративного фольклору. Адже як пише авторитетна фінська фольклористка Анніккі Кайвола-Брегенхой, «коли оповідач розповідає одну й ту саму історію з різних нагод, він аж ніяк не просто повторює фольклорний уривок, який знає напам'ять; натомість він створює нову версію, спираючись на факти та фрагменти, що зберігаються в його пам'яті» [10, с. 212].

Перевагою різночасових записів від одного оповідача/-ки, що є апробованим методом не тільки в усній історії, але й у фольклористиці, полягає в тому, що ми можемо спостерігати процес конструювання тексту залежно від збільшення «епічної дистанції» до описаної події при незначному «епічному ракурсі» учасників події, як розумів ці два терміни Степан Мишанич. Майже 40 років тому у монографії «Усні народні оповідання. Питання поетики» (1986) фольклорист представив народні оповідання саме як неусвідомлений «процес художнього перетворення реальності в елементарному вигляді» [11, с. 8].

Основним джерелом мого дослідження стали транскрипти трьох сеансів усних наративів, які я записала від однієї жінки. Перші два сеанси спонтанні і вони мали більше характер терапевтичної бесіди у березні 2022 року, яку я підтримала, а потім запропонувала записати. Розмова відбувалася з інтервалом у чотири дні (20 і 24 березня). Третій сеанс був віддалений у часі і просторі більше ніж на рік (1 липня 2023 р.). Він був запланований з метою проведення напівструктурованого інтерв'ю з відеозаписом (за допомогою зум-платформи).

Наративи містять низку тем і підтем, які я структурувала за епізодами (див. табл. 1). Перший текст, який є результатом 97 хв запису, умовно поділено на 23 епізоди. Другий текст із сеансу, який тривав 40 хв, — на 12 епізодів. Третій текст відповідає сеансу запису 100 хв і містить 25 епізодів. Композиція перших двох текстів має лінійну хронологію і містить послідовні етапи «початку» війни:

- 1) оголошення війни й перші бомбардування;
- 2) підготовка житла і життя в бомбосховищі;
- 3) евакуаційна дорога.

У дослідженні було використано комплекс методів інтерв'ю, включеного спостереження та ав-

тоетнографії, який все більше розкриває свій науковий потенціал у роботі з усними наративами про російсько-українську війну [12; 13]. Додатково використовувався семантико-структурний, текстологічний аналіз, компаративний підхід, які дозволяють виявити стійкі структурні патерни у різночасових варіантах персонального наративу. Головні завдання, які були поставлені: 1) визначити наративну схему автобіографічного наративу (неконструйованого і конструйованого за питальником); 2) оцінити амплітуду впливу інтерв'юера на повноту змісту наративу та його «поетику перформенсу» [14, с. 114], враховуючи особливості вербальної взаємодії під час співтворення.

Мою *теоретико-методологічну рамку* окреслюють дві лінії. Одна стосується цілісного інтегративного вивчення усного наративу з урахуванням контексту вербалізації або «виконання», як це прийнято називати у світовій та українській фольклористиці. Друга полягає в емічному підході до автобіографічної оповіді та розуміння її передусім як мікроісторії. У сучасному академічному дискурсі цей підхід широко апробовано на матеріалах оповідань-спогадів про Голодомор, Голокост, остарбайтерівський досвід. Мені імponує думка польських професорів Барбари Енгелкінг та Яна Грабовського, які у передмові до двотомного зібрання оповідань про Другу світову війну зазначили, що «Дослідження, проведене в мікромасштабі, відкриває перспективу розуміння явищ і механізмів, які виходять за межі локальної області, і призводить до висновків у макромасштабі» [15, с. 17].

Ще однією фокусною точкою є те, що мій життєвий та професійний бекграунд суттєво відрізняється від досвіду оповідачки. Ця обставина вплинула на формулювання ще одного завдання — дослідити спосіб вербалізації різних оптик на воєнні події у контекстній ситуації, яка спрямована на опис «початку» війни, на формування спільного розуміння її причин й особливостей сприйняття. Окрім того, для мене важливо було подивитися, як ці погляди впливають на конструювання наративної схеми, в якій функціонують різні позиційні, професійні, ідентичнісні перспективи: з одного боку слухачки, фольклористки, українки «з заходу», з іншого — оповідачки, інженерки, українки «зі сходу».

Основна частина. Тривалі взаємини та спілкування з жінкою встановилося з нашого першого дня знайомства 9 березня 2022 року. У той день 50-річна Лідія¹ приїхала евакуаційним поїздом з Харкова до Львова на світанку, ще до завершення комендантської години, яка у перші місяць війни тривала до 9 год ранку. Жінка була у надзвичайному емоційному збудженні. Про свій сильно напружений стан, який був помітний, Лідія згадуватиме не раз, і пізніше у розмові «під запис» у моїй квартирі у Львові, яка стала прихистком для кількох родин на різний термін часу.

У першій бесіді (комунікативній зустрічі) згадування про травму виражалося лаконічною реплікою до мене як слухачки й очевидиці: «*Ну, ти ж бачила, в якому я стані приїхала, да?*» (20.03.2022, еп. 15. Навички безпеки та самозбереження²). Таке риторичне звертання наголосило на ситуативний контекст, який був необхідний для повного розуміння висловлювання та спільного пошуку мови опису надзвичайної травматизуючої події, для якої бракувало слів. Про важливість врахування ситуативного контексту для розуміння мовлення респондента писав на початку XX ст. антрополог Броніслав Малиновський [16]. Цю думку підтримують сучасні фольклористи [17].

За кілька днів (у другій бесіді) Лідія вдалася до спроби самохарактеристики через соматичний опис межового стану тіла, яке руйнується, що асоціативно відповідало картинам зруйнованих будинків, які бачила Лідія у перші години бомбардувань Харкова: «*Ти вже не спиш, ти вже не їж, у тебе нервова система в такому стані, вона іще чуть-чуть — і все, вона зруйнується*» (24.03.2022, еп. 1. Важке рішення про евакуацію. Емоційний хаос). Запитання, до мене як слухачки: «*Ти ж бачила?*» — формулювало, по суті, філософське питання «бачення ближнього» у час переживань. Ця проблематика лежить в площині герменевтичних досліджень **розуміння**, отого «проникнення у чужі душевні стани», які хвилювали історика культури Вільгельма Дільтея. Мені імponує думка німецького філософа, що людина, яка

¹ Ім'я оповідачки змінене з безпекових причин.

² Тут і далі цитати з транскрипту подаємо зі скороченою паспортизацією (вказано дату запису) та номером й назвою наративного епізоду (скорочено — еп.) у структурі цілого наративу.

пізнає, сама належить до того, ЩО вона пізнає і ЯК розуміє буття. Антропологічний ракурс обґрунтовує актуальність вивчення персональних оповідей у час триваючої війни. Адже «тільки у зіставленні себе з іншими я здобуваю досвід стосовно індивідуального у мені» [18, с. 34].

Ранок у наративі представлено як реально-фізичний і як межовий час. Сакралізований фольклорною традицією у формулі «рано-раненько», мотив та образ «ранку» стане важливим елементом спогадів оповідачки. Як і багато інших жіночих спогадів, де година світанку як початок дня асоціюється із початком війни, із першим входженням окупантів та часом проходження колон окупаційних військ [19, с. 35, 46], Лідія згадуватиме, що «зранку *трапилася ця війна*», що комендантська година починалася з шостої ранку. Темпоральність — це одна з найважливіших категорій тієї швидкоплинної реальності, що вирізьблює максимально стиснений час війни у «розмовах зсередини» [20, с. 17], який, як влучно зауважила Н. Отріщенко, має «зруйновану хронологію» [21, с. 27]. Саме на світанку того незабутнього дня Лідія ще була для мене невідомою жінкою, яка представилася як родичка чоловіка, про яку ми раніше достеменно не знали.

У дослідженні текстуалізації усних автобіографічних оповідей важливим аспектом є вивчення контексту формування досвіду. Лідія жила з нами найдовше з усіх біженців — три місяці. До рідного міста вона повернулася щойно 28 травня 2022 після перенесеного ковіду й лікування у львівській лікарні, в якій, як вона вважала, її неправильно лікували. У цьому дуже виразно проявилася одна з багатьох відмінностей, що свідчила про існування у її світопогляді «іншого» та «свого» простору. Лідія і сьогодні живе у рідному Харкові, де народилася, вчилася і працює за спеціальністю інженера. Навесні 2022-го у Львові та Івано-Франківську місця роботи за кваліфікацією вона не змогла знайти, хоча шукала. Вона живе у місті, яке далі зазнає невпинних і важких ракетних обстрілів, бомбардувань, ворожих атак безпілотників і дронів. Багато-разові щоденні тривоги й влучання серйозно впливають на її здоров'я.

З Лідією я підтримую найсильніший тривкий контакт та вербальну комунікацію. Ми пишемо одна до одної у телефон кожен раз, коли здійснюються ра-

кетні удари по Харкову чи Львівщині. Очевидно, що для Харкова ситуація значно гірша. Щоденні сирени, новини про наслідки ворожих обстрілів — це їхня воєнна рутинна повсякдення, з якою вони змирилися і до якого звикли більше, ніж ми. Тому щотижня у вайбері ми обмінюємося вітаннями, короткими діалогами, новинами про роботу, фотографіями. Часто жінка шле мотиваційні картинки, а я пересилаю світлини квітів чи дерев зі свого невеликого садочку, в якому вона сиділа годинами. Однак, ми рідко дзвонимо одна одній. Більше з моєї ініціативи. Вербальна розмова, живий голос, припускаю, потребують більшого життєвого ресурсу й добрих новин. Жінка тримається доволі оптимістично. Хоча протягом 2023-го року її відповіді на мої письмові повідомлення були сухими і короткими, а згодом, наприкінці року, наступив період, коли зв'язок зовсім обірвався. Я розуміла цю стриману вербальну поведінку як таку, що потребує зусиль, адже Лідія не хотіла виказати свою розгубленість, виявити себе слабкою чи зневіреною. Кріпила її думка про єдиного сина, який був у безпеці.

Саме син оповідачки був для неї отим епічним «першим вісником» війни. Він гаряче переконував, щоб мати чимшвидше евакуюювалася. Цей змістовий елемент короткого діалогу-звістки стає типовою частиною кожного усного наративу, в якому є епізод «Початок війни». У моєму випадку його фольклоризаційний характер засвідчує порівняння обидвох записів:

2022: «А в 5.20 в мене звонив сина. Але я вже до цього побачила, що брат дзвонив два рази. А брат жив, це Руська Лозова. То з тої сторони, де таможня 15 кілометрів і видно там в хорошу погоду. Я ж схватила, а Костя³ каже: «Мам, я проснувся от того, що я слишав свіст ракети, а самого звука я не слишав, тому що воно, мабуть на дно у море упало. На дні воно. Відкрій новини». Ну, він так був вже готовий, що він це казав спокійно. От якось. І казав мені: «Одягайся, бери тривожний чемоданчик і виїжджай». Оце було перше, що він мені сказав: «Виїжджай з міста!» (20.03.2022).

2023: «А 24 лютого я прокинулася від дзвонка свого сина, який був на той період у Одесі. І коли

³ Ім'я змінено з огляду на збереження приватності.

я прокинулася від дзвінка, то я побачила, що вже перед цим дзвонив у четвертій ранку брат. Ну, мабуть, я не почула його дзвінка, а може була якась... збій. Бо він перший (це вони на собі відчували). Тому що він живе там, якраз біля кордону. В нього десь 15 [км]. Там якщо на 9-поверховий будинок вилізти, то можна побачити таможню. Він мені каже: «Мама, нас бомблять (це в Одесі). Я прокинуся од того, що над моїм будинком прилетіла ракета». Це свист характерний, такий з шорохом. Я вже потім тут це чула у Харкові» (01.07.2023).

У Лідії була домашня тваринка, кішка Муся, про яку вона дуже турбувалася в перші дні війни, коли їй довелося перебратися жити в бомбосховище. У спогадах за 2023-ій рік жінка описує власний афективний стан і повну розгубленість у пошуку «переноски» для кота. Незначний предмет побуту, який героїня ніяк не могла знайти, у розповіді набуває образності втраченої «нормальності» та іконічності: «Ну зараз смішно, ти пробач, бо я ще пам'ятаю. І я що думаю: «Мусю ж надо». Кішка. «Як же я її (залишу. — О. К.)?» І я не можу переноску знайти. Він (чоловік. — О. К.) мені каже: «Да одягайся». А я кажу: «Я переноску не можу знайти. Не можу нашійника знайти». Я ходжу по хаті. Ну, це я розумію, це нерви. Це нерви, тому що у мене такий був страх, що животина одна» (01.07.2023).

Доля домашніх тварин у дні війни — це окрема широка тема, яка знайшла своє втілення у спогадах та різних масмедійних проектах, наприклад, в українському ігровому кіноальманасі «Війна очима тварин», який складається з семи реальних історій [22]. Історії про домашніх тварин є типовою частиною приватних спогадів. Лідія двічі описала, як довго вона шукала переноску для кота. Згадуючи переповнений людьми харківський вокзал, паніку, натовпи людей і тварин, вона вдається до рефлексій про ситуацію вибору і безпеки. І вже на цьому прикладі окреслює світ у парадигмі опозицій «тут» — «там». Відтак вона досягає необхідного наголосу на регіональних культурних відмінностях у ставленні до домашніх тварин, описуючи як є «у нас»: «А ці животні. Ці собаки. Ці ж понакупляли собі (не в обговорення, це просто отак збоку подивитися) якісь ньюфаундленди, якісь

там здоровенні доги. І вони <пауза> людина везе цей корм на цьому мішку. Вона на якомусь <пауза> на сумці. А не везе, наприклад, щоб себе захистити. Розумієм? Вона везе для собак. Я розумію, вона собаку любить. Це дуже гарно. Ти прям вообщі «вау!», капець «молодець». Но вона нічого для свого захисту не везе. Це немислімо просто. Діти оруть. (К. О.: Але може це тому, що люди сприймали завжди тварин (ті, які люди в містах), тварин як себе. Бо я знаю історію у Львові, коли купували корм одночасно для тварин своїх, але корм кращий, для того, щоб на випадок голоду людина могла їсти цей корм). Та. У Харкові була така тенденція: О, у нас бультер'єри. І всі, весь Харків в бультер'єрах. О! Оці маленькі йоркшерські тер'єри, бачиш, всі понакупляли. У нас таке — ні. У нас в основному панти (показує жест із двої пальців, як роги). У нас в основному все трималося на тому, що «А що, у тебе немає йоркширського тер'єра? Як так?!» Розумієм?» (01.07.2023).

Піклування Лідії про кішку мені зрозуміла, бо за два місяці після її втрати⁴ я також поховала свого чотирилапого маленького друга. Він був співучасником, свідком, психологічною підтримкою і певною мірою жертвою воєнних буднів, а ще — живою іграшкою для дітей біженців.

Ми продовжуємо жити з Лідією у невидимому для ока, але у дуже міцному емпатичному зв'язку. Чутливий камертон думок один про одного, посилений комунікативною формулою «Як ти?», яку ще називають «емблематичним запитанням» [20, с. 16]. Актуальне досі у воєнній комунікації лапідарне запитання, часом без можливості на конкретну відповідь, прокладає уявний міст між нашими просторами життя. У цьому просторі утримується символічну вісь України «схід і захід». Для Лідії, яка проїхала важку дорогу у березні 2022 майже весь час стоячи, вона має предметно-конкретний вимір «безконечної» відстані в одну тисячу 18 кілометрів.

Пригадуючи той день, коли з'явилася Лідія у моєму житті, не можу суттєво відділити його від загальної картини інших днів першого тижня війни. Адже вже 26 лютого довелося організовувати по-

⁴ У січні 2024 р. кішка загинула під час операції, хоча жінка самовіддано лікувала тваринку.

бут біженців з Бердянська, Києва, Сум, Харкова, Покровська. Усі люди в різні проміжки часу жили зі мною, але я бачила і відчувала — наскільки сильно простір біженства корелював з гостротою відчуття «чужого» дому. Головним викликом тоді було правильно організувати спільний простір і повсякдення осіб, які до того не були між собою знайомі. Половина з них не були навіть моїми знайомими. Люди відрізнялися за віком, освітою, соціальним і майновим статусом. У мої добровільно визначені обов'язки входило раціонально й, по-можливості, справедливо розподілити приміщення між кожною родиною. Слід було подбати про денне і нічне проживання, організувати черговість часу перебування біля плити на кухні, яка в один момент стала як кухня в комунальці, розподілити місця зберігання продуктів для кожної особи чи сім'ї, подбати, щоб вони прибирали свої кімнати, забезпечити постілью, засобами гігієни, для деякого треба було підібрати змінний одяг, взуття, знайти іграшки, нагодувати, надати актуальну інформацію про міські державно-адміністративні послуги для біженців, допомогти з опікою дітей, поки батьки вирішували поточні справи поза межами дому тощо.

Лідія жила в окремій кімнаті, яку раніше займав мій молодший син. Вона мала доступ до особистої ванної кімнати з туалетом. Але усі ці вигоди, як і мої намагання бути уважною та гостинною не могли допомогти зменшити її гострий емоційний стан. Він був пов'язаний з тривогою за рідне місто, за свою квартиру, яка менше ніж за місяць серйозно постраждала від вибухової хвилі. Рідний дім у Харкові, власна квартира в її уяві був і є всесвітом екзистенції, бо там залишається світ предків та сліди їхньої творчої праці. Її погляд на «прив'язаність» як укоріненість суголосний моїм власним думкам про Львів: «От люди не прив'язуються. Я прив'язувалася. Я прив'язувалася, не тільки до будинку свого. Я люблю свій будинок. Я люблю. Тут багато для мене навіть не спогадів. Тут багато для мене зручностей, які мої предки зуміли ще зробити. Та же моя веранда 16 квадратних метрів. Те же моє розташування моїх речей. Ну як, даже не речей, а те, що я без цього не можу» (01.07.2023).

Перший сильний страх війни в Лідії був зумовлений мілітарними діями окупаційних військ, й піз-

нання їхньої зброї: «Шість днів були переломними. Тому що вони лізли. Вони на вулиці лізли, десанти висаджувались. Шлі улічні бої. Ми це чули. А ще така наївна, вийшли там на щось.

— Ой, — кажу, — Серьога, щось пітарди...

— Казі пітарди?! Іра! Це, блін, «калаши».

— Ах!!

— Бігом!

Він ... якимось як людина, яка все ж таки була в армії, він мені показував, як можна стати, щоб не було цієї шальної пугли. Нужно остановіться, понята звідкіля і бігти туди, де можна сховатись хоч за стіну. А від літака так (нічого не врятує. — О. К.). (20.03.2022. Еп. 14. Бомбосховище).

Повторне переживання страху можливої випадкової смерті від кулі виражався в наративі вигуками, обірваними діалогами. Спогад спровокував почуття гніву до окупантів, обурення й мотив «ненависті до ворога»: «Вони вірять во все, що їм скажуть! Що їм на заборі теж написано. Вони ненавидять своїх дітей. Вони ненавидять своє... Вони будуть жити в ніщєтє, блін, якусь квашену капусту їсти — а вони все рівно будуть за того ідоіта⁵. Я не можу... І з самого початку, як тільки почалось, коли мене обізвали оце «бендеровкою». Особенно мене — сем кровей» (20.03.2022). У березні 2022 р. Лідія говорила про росіян з неприхованим презирством й іншуванням, попри те, що російська мова була для неї рідною, а за походженням вона змішаної етнічності (польсько-українсько-російської).

Проілюстрований фрагмент тексту також показує, що з загальних знань про культуру окупантів («квашену капусту їсти» як натяк на традиційну російську страву «щі»), з допомогою наголошування синтаксичних конструкцій, в яких переважають дійктичні елементи і засоби суб'єктивної модальності, оповідачка вибудовує контрастні картини й антитези. Дистанціювання й деперсоналізація, виражена через повторення опозицій у висловлюваннях «вони / оні», «ми / наші» — це не тільки спосіб наголосити своє негативне ставлення до «чужого», але також традиційний спосіб опису поділеного війною світу. Фактично, через вербальну форму вона озвучила свої ціннісні орієнтири й моральні абсолю-

⁵ Натяк на Путіна.

ти, якими для неї є любов (любов до дітей) та гідність (загальнолюдська, національна).

Посвягання на особисту гідність викликало у жінки почуття ненависті до окупантів, яке сформувалося «у перші години війни». Це негативне почуття залишається сильним через рік часу, коли жінка повторно в інтерв'ю згадує про початок війни. Але в ньому я спостерігаю вже намагання до узагальнення досвіду війни й спробу оцінки незворотніх змін: *«Я ніколи не думала, пані Оксано, якщо мене почують і кому ти будеш казати, і до всіх кажу, що я так буду ненавидіти, що я так буду... І така у мене ненависть. Ніколи не було у моєї нервовій системі такого відчуття, що я... Мене розвиває просто!!! Розумієш? Воно отак, от просто колотить. Я якщо хто-небудь десь щось починає говорити, чи малейші трошки починають мені по уху різати, коли щось вони кажуть «росія» ілі, як ти кажеш (іронічно), «вони бідні, нещасні». Я хочу як розвернутися і огреть, і вообщє їх убрать отсюда, щоб не було їх на цьому світі. [...] Я сказала в перші часи війни: «Я усім буду розповідати: онукам буду розповідати, правнукам, якщо доживу, буду розповідати, як я їх ненавиджу». Розумієш? А в мене ніколи такого не було. Це страшно. Це страшно, тому що я розумію, що мені може от важко. Ну, нічого, нічого. Я потерплю» (01.07.2023).*

Саморефлексії озвучують важливу проблему повноти розуміння слів «ненавидіти» і «страшно», які набувають додаткових конотацій в травматичних життєвих обставинах. Відкрите питання: чи вони є для жінки відправною точкою до усвідомлення важкого процесу історичного розриву з колоніальним минулим, чи можливість розпочати будувати інший порядок взаємин з людьми загалом?

Екзистенційний страх виявлявся не стільки у словах, як у діях. Цієї ночі при кожній сирені «тривоги» Лідія швидко збігала з другого поверху вниз до підвалу. Вона спала в спортивному одязі і поруч завжди знаходився її невеликий ранець (очевидно, з документами). Про свій інший статус, як людини з особливим досвідом, яка перейшла лімітний стан, вона розповість згодом. У наративі вона включає опис телефонної розмови з чоловіком і друзями. Цей фрагмент тексту є добрим прикладом поліфонії голосів або інтенціональної інтертек-

стуальності: *«Два дні тому. Я забула це розповісти. Я розказала Серьогі це. Я розказала Серьогі і Юльке із Одеси розказала, своїй подрузі. Я кажу: «Прикинь, потому, що ми от уже это знаємо ми це». І я сплю в одязі. Это жах! Я ніколи не спала в одязі. У мене всегда піжами, у мене носкі. А я — ось мій рюкзак, ось моя одежа. Все» (20.03.2022).*

В той час я дивувалася поведінці Лідії, часом драгувалися з запопадливості, коли майже з криком вона врилася у спальню, щоб повідомити про «тривогу». Своїми діями вона невербально свідчила про пережиті і нам ще невідоме. Але також вона майже без слів вимагала: спускатися вниз у сховище, до якого ми перестали ходити. Сьогодні я вловлюю її настій та розумію краще. Цієї ночі через рік, коли сама досвідчила жаску силу вибухової хвилі від ракетного удару, який стався 6 липня 2023 року у Львові недалеко мого помешкання. Впевнена, що особисті потрясіння Лідії з початку війни були значно сильнішими. Вона називала це «знанням», які залишилися неописаними як тексти мовчання. Водночас непроговорене було тією емоційною паузою чи «емоційної істиною» [23, с. 88], яка прямо вказувала на те, що було тоді неможливо пережити й описати.

Згадуючи свої почуття, досвідчений страх від вибуху й нереально сильний звук ревіння літака-бомбардувальника у першій відвертій розмові, яка стала своєрідною до-текстовою формою наративу, Лідія і вдруге не опустила цього епізоду. Порівнюючи два однотипні за змістом фрагменти, я маю можливість побачити суттєві різниці в конструюванні цілісної картини «початку».

Перший текст відрізняється звуковими образами та емоційними суб'єктивними реакціями на страх, що описано повторюваними формулами «я ніколи не забуду», «мені було страшно»: *«І опять там в шостій була комендантська година, а в п'ятій ми вже все рюкзаки зібрали — і вдруг ми чуємо: «Бабах!» Ну, прямо так рядом. І звук самолёта реактивного. Він іде на такий висоті, що його було видно в вікно десь на рівні восьмого етажера. Вони перевіряли, мабуть, вони так прощупували, що щас буде. І наші зенітки, як начали обстріл. Ми не вийти не можемо! Вже шоста година, вже комендантська година почалась, а ми не можемо до бомбосховища. І ті, хто (у нас в під'їзді всьо-*

го шість квартир), ті, хто там остався, ми всі з под'їзду повискаківали. Всі сіли на цю лесніцу і сидимо, друг на друга дивимся. Так страшно мені ніколи не було! Мені даже не було так страшно, як коли моя мама померла. Я тобі кажу, тому що ето звук, який я ніколи не забуду. Він розриває барабанні перепонки. Надо, кажуть, рот було відкрити. І ми полягали оце [...] І у нас оставалося оце время для того, щоб пробігти до цього бомбосховища. Ми біжим, а воно літає над нами оця хрень якась. Я не знаю. Я внучка бойового льотчика, командіра корабля. Я була в самолёті. Етот звук я ніколи не забуду. Мені було так страшно. Я з криками «Мама дорогая!!» кричу на всю вулицю. А нас <пауза> і ми дзвонимо, там [у бомбосховище], хто остався. Ми кажемо: «Відкривайте двері. Ми біжимо» (нервово сміється). А уже ж десь восьма година отак було. Да? Оце ж воно літало, якесь НЛО. (нервово сміється). Ну, я не знаю, це я так шучу вже, да. От. І ми залітаємо (К. О.: в бомбосховище?) Да. Нет! Ще не було так. Ми біжим і десь на підвиляху він пролітає так низько, що мені показалося, що щас він криши домов [зачепить]. Он дуже... ну, такий ... ну ужасний звук ето. І он був єдиний удар, який об землю. Нас не віднесло. Ми упали вниз, в грязь, во всё ето» (20.03.2022).

Опис звуків воєнного часу є поширеною стратегією для посилення правдоподібності наративів. З розвитком вибухових боеприпасів та вдосконалених літальних апаратів і снарядів «звуки сучасної війни часто перевищують діапазон її шокуючих видовищ та отруйних запахів» [24, с. 4]. В усному дискурсі слухові аспекти війни передаються за допомогою нових стійких термінів та описові фрази, які також використовувала моя оповідачка, наприклад, «*приліт*», «*жахливі звуки літаків*», «*Коли приліт поблизу, це жахливо, дуже голосно*», а також ономатопейчних виразів («*бабах*» для позначення вибуху міни).

Натомість другий текст показує зміну, де індивідуальне, драматичне, емоційне повністю поступається описовим фрагментам, що може бути наслідком обговорюваного з іншими, на фіксації колективного осмислення досвіду воєнних подій. Вилучаються гостро експресивні елементи опису поведінки героїні (мотив крику, неповний діалог). Все більше помітно епічне узагальнення, наративізація. Художній

стиль оповіді допомагають посилити образ «колективного цілого» і типові граматичні форми займенників множини: «ми почули», «ми чекали», «люди казали», «вони його бачили», «у всіх був страх»: «Ну і ми почули гул самолёта. Оце був такий жах! Я зараз працюю в іншій організації, но люди, як... ми ж теж спілкуємося, коли є час, то вони, як один кажуть: «Саме страшніше, це самолёти». Літаки, самолёти. Тому що навіть не гул страшній. Від нього нікуди не сховаєшся. Він заходить на оцей круг, щоб випустити свої ракети чи бомби — і ти розумієш, що він тебе бачить. Він так низько йде. Як люди казали (у нас тут дев'ятиповерховий будинок є, що вони на шостому поверсі), «бачили пілота з балкону». Розумієш, на якому ... він низько. Він швидко прилетів. Вони його бачили в кабіні. Тому що це вже озброєння таке дуже ... дуже сильне. Даже якщо було воно у Велику... чи Другу світову, то тоді були інші літаки і інше ставлення. Вони летіли, які бомби веєрні. А ми думали... Знаєш, що ми чекали? Ми чекали, тому що у всіх був страх не тільки перед ракетами, а що буде це «веєрне»⁶, коли багато-багато (падає бомб. — О. К.)... І буде розрушено нам шлях до ЖД⁷ вокзалу. Тому що саме, по-перше, вони туди стріляли, як зрозуміли, що люди евакуюються» (01.07.2023).

Наративна історія Лідії має низку причини і не усі вони лежать на поверхні. По-перше, слід розуміти, що атмосфера, в якій ми спільно перебували, не була типовою і звичною. Це була ситуація повномасштабної відкритої війни, якої ми ніхто раніше не досвідчував. По-друге, жінка перебувала у фізичному стані важкої втоми, адже їхала стоячи 18 годин, і все пережите вимагало психологічної розрядки. Говоріння було одним з таких громовідводів. По-третє, Лідія одразу намагалася встановити ближчі довірливі стосунки, щоб почати знайомство з новими чи швидше віднайденими членами родини, зокрема зі своєю тіткою, яка тоді перебралася жити разом з нами. Але головна причина її розмови, як і моя ідея запису, була у тому, що Лідія прагнула спілкування і я не могла відмовити їй у цій нагальній потребі — виговоритися.

⁶ З рос. «веерная бомбардировка», українською «кимове бомбардування».

⁷ З рос., абр. — ЗД, залізнодорожний.

Насправді мені цікаво було її слухати вже з першого дня, коли вона згадала про сон. Повний текст, аналіз структури, традиційно фольклорної образності цього оніричного нарративу, який сформувався на основі сновидіння, яке жінка побачила за тиждень до 24-го лютого, а також інші мої записи оніричних нарративів з мотивом «віщого сну до війни», опубліковані у спеціальній студії [25]. Тут повторю головне, що оніричний нарратив пов'язаний не тільки з пам'яттю про перші дні війни у Харкові, але також із рефлексіями про фатальність і неминучість війни. Вони підкріплювали «побачені» у згаданому сні символічні знаки та образи: довгі столи закидані свіжим меленим м'ясом, натовп людей, падаючі стіни будинків, темні хмари та зграї чорних птахів. Як фольклористка, я розуміла художню інспірацію першого епізоду у контексті цілісної композиції персонального нарративу. Лідія виявилася не тільки хорошою оповідачкою, але й критично мислячою людиною.

Надзвичайно цікавий сюжет сновидіння не відпускав мене усі наступні дні відтоді, як Лідія почала його розказувати, щойно переступивши поріг дому й знесилено впавши на диван. Врешті, через два тижні, я відважилася на аудіозапис. Звісно, що це відбулося за погодженням, коли жінка сама прийняла рішення, що готова говорити про те, що з її погляду мало історичне значення. Отож в один із пізніх вечорів, коли інші мешканці розійшлися по кімнатах, сівши за кухонним столом навпроти Лідії, я змогла увімкнути телефонний диктофон (повноцінний цифровий диктофон не використовувала свідомо, щоб не надавати контексту розмови більшої штучності та композиційності).

Інша мотивація запису була через особистий інтерес до пошуку «правди» в досвідченні війни. Не маючи змоги через волонтерські обов'язки виходити з дому майже місяць, я хотіла почути свідчення того, а «що» насправді відбувається у Харкові. Місто, яке так близько до кордону з росією опинилося на перехресних лініях потужних атак з повітря. Мене цікавило, як проходила евакуація, зокрема якою була дорога виїзду з Харкова. Фактично, моя нарративна стратегія записувачки синхронізувалася з нарративною стратегією оповідачки. Це була типова «інтерсуб'єктивна природа ситуації інтерв'ю» [26], коли усне спілкування переросло у текст, у якому моя присутність очевидна не тільки у поставлених запи-

таннях, але й у змісті сюжету. Як сестра мого чоловіка, Лідія очікувала на вищий статус довіри перед іншими мешканцями, що обумовило невдовзі можливість запису у більш-менш комфортній атмосфері. Тож у березні 2022 року мені вдалося записати дуже «свіжу», болісну й певною мірою типову оповідь із сюжетом «Дорога порятунку». Визначальним було те, що цього драматичного досвіду більшість львів'ян, які залишалися у місті, не мали. Лідія відчувала свою «інакшість», що виразно показує сформований сюжет її життєвої історії, яка трапилася в львівському магазині «Сільпо»: *«Я зайшла в супермаркет «Сільпо» десь на четвертий день. Все накупила, стою на касі. Люди стоять на касі. Я бачила, що хтось щось пошатнув, і воно падає оцею стележ. Так ось всі львів'яни продовжали стояти, а всіх, хто приїжджі — всі упали на пол. І от це я поняла в цю секунду: ті люди, які «знають», у нас шкури (К. О.: Пережили?) пережили оце все, вони будуть боятися цього ще довго. І я упала. (збуджено посміхається) І хтось на мене дивиться. І сміх і гріх, да. І цей такий стележ, він упав, а хтось йому кричить: «Вася, там, ідіот, що ти робиш там, блін? Підними». І я піднімаю голову — я лежу на полу перед касою. І ті, хто з рюкзаками — ті всі попадали» (20.03.2022).*

Враховуючи особливості різночасових текстів, моя увага була зосереджена на фрагментах, які зникли, або які дістали розгорнутий коментар. Стабільним залишився блок «Очікування війни та історія про колегу, яка «знала», що буде війна». Великий епізод «Початок війни» збережений, але має змінену хронологію викладу. Блоки рефлексій про горде українське військо-велетнів, що було актуальне на березень 2022 року, коли всі очікували від ЗСУ казкового «чуда», та сприйняття путіна як не-людини і його війська як недолугої армії обірванців — не повторилися. У пізнішому тексті за 2023 рік вже немає сильного емоційного надриву, але проговорювання почуттів, зокрема злості, ненависті до ворога, емоцій страху — це все залишається як образи травматизуючих спогадів.

У наративі 2023 року з'явилося більше рефлексій щодо поведінки людей у час війни. Лідія більше розмірковує про свій дім, про найбільш важливе і неважливе у ньому (згадує про збережений у Другу світову війну старовинний рояль, про сімейні цінності. І це

результати наших численних розмов навесні 2022-го про родинні корені, про різні покоління і лінії (польські, українські), про походження та її свідомий вибір української національної ідентичності.

В інтерв'ю Лідія включила епізоди персональних життєписів людей, яких знала раніше. Вбудовані оповіді інших людей в її персональний наратив наповнюють текст художністю у стилі травелогів. В них описані незвичайні, майже казкові евакуаційні маршрути в Ізраїль та США, які завершуються щасливим кінцем. Можливо через осмислення чужого досвіду виїзду за кордон Лідія сильніше відчуває різницю свого положення і місця. У рефлексійних відступах вона намагається підсумувати свій евакуаційний досвід і зрозуміти однозначний вибір — повернутися до рідного Харкова. Але ця тема тоді у 2022 році, як і розмова про повернення сина залишалися непроговореними.

Особисті роздуми оповідачки про суть війни тісно переплітаються з пост-пам'яттю. Лідія дала однозначну оцінку сучасній війні як великому злу. Тоді вона визначала обрй майбутнього через метафору «зачеплення» за життя. Апеляція до колективного досвіду Другої світової війни посилює інтертекстуальність в усіх трьох наративах. Образ світової війни актуалізується у різновеликих епізодах, але більше як фрагменти з родинних фольклоризованих переказів із включенням прямих цитат слів бабусі і матері: «Я вспоминала всіх своїх бабушек, дедушек, як вони эвакуовались. Все. З цього часу я сказала: «Все! Ось поки ця війна не закінчиться, поки ми не будемо... «Ілі ми (тупо) — ілі ніхто». Тому що мені даже якось... Я всё время ищу, за что зацепиться. Знаете? Зачепляться за життя, да» (24.03.2022_ Еп. 11. Роздуми).

Висновки. Контекстуальний і текстуальний аналіз змісту як першого усного наративу, записаного «на початку» війни, так і другого наративу «про початок» війни дає можливість обговорювати проблему не тільки вибору історичного фактажу, що забезпечує епічність прозового твору, але також емоційного заряду оповідей, які дають важливі соціально-культурні сигнали про цінності. По-суті, така «лірична» складова в народних оповідах про сучасну війну може вплинути на канон опису «початку» війни й бути чинником майбутньої селекції у фольклоризаційному процесі.

Обидва тексти дозволяють твердити, що життєва сила оповідачки полягає в її емоційному інтелекті та відкритих почуттях. Вони виявляють сутність особистості й природність того, що є у ній живого людського. Емоційне наративне вираження ідей *гідності* (через відчуття свободи), *любові* (до дітей, рідного міста) і *пошани* (ЗСУ) підкріплюють міркування Кетерін Луц, відомої дослідниці теорії емоцій, яка писала: «Там, де емоція є життям, суб'єктивність прославляється як джерело сприйняття та індивідуальності; природне стає чистим і незаплямованим; а жіноче постає як сховище деяких найважливіших людських цінностей, включаючи цінність відданості іншим. Тепер ми можемо глибше дослідити деякі з цих концепцій, які надають поняттю емоцій складності, а також іноді амбівалентного характеру» [27, с. 290].

На основі проведеного структурно-семантичного, наративного аналізу текстів можна визначити три ключові чинники текстуальності:

ситуаційність (емоційна складова, композиція і мовно-стилістичні особливості оповідей залежні від часу їх презентації та рівня травматизуючої дії описаної історії);

самоцензурованість (при порівнянні різночасових текстів можна виділити повторювані епізоди, які набувають епічного узагальнення й упущені чи свідомо замовчувані епізоди);

суб'єктність (дослідницьке запліччя записувача, його професійні інтереси, що пов'язані із родинними традиціями, українською культурою і мовою, вплинули на вибірку проговорених тем у спогадах респондентки).

Ці чинники найбільше характеризують особливості (спів)творення усних автобіографічних наративів про «початок» повномасштабної російсько-української війни, які у 2022 р. виконували інформаційну, психотерапевтичну, прогностичну функції, а тепер продовжують відігравати комунікаційну, пам'яттемодулюючу роль.

Повторні записи усних наративів «про початок війни», герменевтичний підхід до фабуляризованих епізодів дозволяє заавансувати ще один важливий аспект. Він окреслює дослідницьку перспективу — вивчення жіночих автобіографічних наративів про війну у фокусі проблеми виявлення «прихованих наративів» (hidden narratives).

ДОДАТОК

Таблиця

Наративна схема усних оповідей

Запис О. Кузьменко 20.03.2022 (00:25:16) Сеанс 1 — початок оповіді Епізод 1. Снотлумачний наратив Епізод 2. Очікування війни. Історія про колегу, яка «знала» що буде війна. Про святкування 8 березня у сховищі школи. Епізод 3. Початок війни. 3.1. Перше повідомлення. Дзвінок сина. 3.2. Погляд у вікно 3.3. Дзвінок сестри чоловіка. 3.4. Дзвінок брата. 3.5. Збирання речей і кота. 3.6. Рефлексії про типи бомбосховищ. Епізод 4. В бомбосховищі. День перший. Польова кухня. Епізод 5. Підготовка дому до війни Епізод 6. Літак. Страшний звук.	Запис О. Кузьменко 01.07.2023 (01:39:44) Сеанс 3 Епізод 1. Розповідь про родину, фамілію. Родинне застереження «<i>тільки, щоб не було війни</i>» Епізод 2. Очікування війни. Історія про колегу, яка «знала», що буде війна. Постпам'ять: Угорщина 1958-го. Епізод 3. Про власні сновидіння. Снотлумачний наратив Епізод 4. Початок війни. Рефлексії про «стиснутий» час і вирішальні слова чоловіка 4.1. Дзвінок брата. 4.2. Перше повідомлення. Дзвінок сина. 4.3. Дзвінок сестри чоловіка. 4.4. Погляд у вікно. 4.5. Збирання речей і кота. Епізод 5. В бомбосховищі. День перший. Епізод 6. Підготовка дому до війни. Епізод 7. Літак. Страх.
продовження Сеансу 1 (3 хв) Епізод 7. Прихід в бомбосховище. 7.1. Втеча брата з Салтівки «немає дому»	Епізод 8. Евакуація брата з Салтівки
закінчення Сеансу 1 Епізод 8. Думка про виживання Епізод 9. Дім брата на Салтовці. 9.1. Розмова з сином. Епізод 10. Ігра з чоловіком пакують речі. Рефлексії про майно і рояль. Епізод 11. Рефлексії про фаталізм на війні, про злість і ненависть до росіян-окупантів. Епізод 12. Постапам'ять з Другої світової війни. Переказ історії бабусі. Епізод 13. Про відстороненість від подій на Донбасі у 2014—2022 рр. Епізод 14. Бомбосховище. Рефлексії про захист людей, організацію охорони. Епізод 15. Навички безпеки, дві стіни («В хаті так точно нічого не спасе»). Інстинкт самозбереження. Епізод 16. Безпечна зона. Історія в львівському «Сільпо» Епізод 17. Рефлексії про путіна-нелюдину, бідну роцію й чуже військо Епізод 18. Рефлексії про горде українське військо Епізод 19. Про причину евакуації (страх) і тих, хто залишився	Епізод 9. Історія науковця-фізика, який евакуювався до США Епізод 10. Історія літньої самотньої жінки, яка евакуювалася до Ізраїлю. Епізод 11. Про згуртованих мешканців Салтівки Епізод 12. Про волонтерську діяльність Епізод 13. Рефлексії про майно. Рояль «не жалко». Епізод 14. Рефлексії про зміну поведінки людей у час війни. Взаємодопомога. Епізод 15. Рефлексії про дім. Про найбільш важливе і неважливе у ньому. Про сімейні цінності. Епізод 16. Рефлексії про ненависть до росіян-окупантів. Епізод 17. Постапам'ять. Про бабусю польку, яка пережила Голодомор. Епізод 18. Про сімейні традиції. Переказ про діда-фронтовика.

Епізод 20. Про ЗСУ — армія еліти, військо велетнів і красенів. Епізод 21. Передвоєнні розмови з братом про путіна. Епізод 22. Постпам'ять. Воєнна історія мами (1939—2019) «про платтячко з портянок». Епізод 23. Рефлексії про енергію зла, прощення ворога і толерантність («вже не бути такими «кісельними берегами»)	Епізод 19. Перші дні війни. Вибір міста для евакуації Епізод 20. Рефлексії про львівських родичів і Львів на краю всесвіту
Запис О. Кузьменко 24.03.2022 Сеанс 2 Епізод 1. Рішення про евакуацію. Емоційний хаос. Епізод 2. Вокзал у Харкові. Евакуаційний потяг. 2.1. Перон закиданий речами — <i>Історія</i> про хлопця, який втратив дім Епізод 4. Паніка на вокзалі Епізод 5. Дорога до Києва. 5.1. Переїзд через Дніпро. 5.2. <i>Історія</i> про дитину, яка втратила свідомість 5.3. <i>Історія</i> про жінку з дітьми на підлозі потяга Епізод 7. Про тварин, — про дітей у поїзді, — про волонтерську допомогу. Епізод 8. Прибуття у Львів. Епізод 9. Роздуми про локальний патріотизм; — про ейфорію спасіння; — про порятунок власними зусиллями; — про наслідки війни («люди звірюють») Епізод 10. Львівський вокзал. <i>історія</i> про львів'янина на вокзалі, який зустрічав біженців Епізод 11. Роздуми про Україну: — про справжню українську мову; — про війну на виживання і «за Україну» Епізод 12. «Львів — це щось неймовірне». Друге дихання.	Епізод 21. Рішення вибору дій. Локальний патріотизм Епізод 22. Дорога до вокзалу. Вокзал у Харкові. 22.1. Таксисти-заробітчани Епізод 23. Паніка на вокзалі. Епізод 24. Рефлексії про харків'ян: — про покинуті машини, — про тварин — про «прозоріння» та російські заробітки Епізод 25. Роздуми про нове українське покоління і конструювання національної ідентичності

1. Російсько-українська війна в сучасному фольклорі: антропологічний вимір. Колективна монографія. Відп. ред. Л. Вахніна; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Київ: Видавництво ІМФЕ, 2025. 358 с.
2. Кузьменко О. *Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018. 728 с.: іл.
3. Пастух Н. *Російська війна проти України в наративах українських біженців Білефельда (Німеччина)*. Наукове товариство імені Шевченка, Комісія фольклористики, 9 листопада 2023 р., Львів. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KSTI6l02VHo&t=2342s>
4. Пастух Н. Усталені оповідні механізми для вираження досвіду війни Росії в Україні. *Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи*: зб. матер. кругл. ст. (м. Чернігів, 21—22 лютого 2023 р.). Ред. та упоряд. С. Маховської. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2023. С. 77—80.
5. Koval-Fuchylo I. Narratives of Ukrainian Women about the Refugee Experience. *Folklore Fellows' Network*. 2024. № 58 (Autumn 2024). P. 6—7. URL: <https://www.folklorefellows.fi/wp-content/uploads/FFN-58.pdf>.
6. Koval-Fuchylo I. Two Wars for One Life: Verbalisation of Experience During the War. *Journal of Ethnology and Folkloristics*. 2023. № 17 (2). P. 12—24. URL: <https://doi.org/10.2478/JEF-2023-0015>
7. Пастух Н. Повсякдення війни Росії проти України в усних історіях українців (Тематичний запитальник для проведення інтерв'ю з метою фіксації фольклорних мотивів в оповідній традиції про досвід повномасштабної фази війни Росії проти України). Вовчак А., Довгало І. *Фольклористична практика: навчально-методичний посібник*. Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів: ГАЛИЧ-ПРЕС, 2024. С. 168—189.
8. Labashchuk O., Harasym T., Reshetucha T., Majbroda K., Verbovetska O. Ukrainian Narratives about the

- Outbreak of the War: The Main Themes, Structure and Composition. *Tautosakos darbai*. 2023. № 66. P. 13—23. DOI: 10.51554/TD.23.66.01
9. Engelking A. Rozstrzelane miasteczka i palone wioski. Opowieść wspomnieniowa wsi polskiej, czyli o folklorystyce pamięci drugiej wojny światowej. *Tekszt Drugie*. 2023. № 2. P. 177—202.
 10. Kaivola-Bregenhøj A. Factors Influencing the Formulation of Narration. *Traditional Storytelling Today*. An International Sourcebook. Ed. by Margaret Read MacDonald. New York; London: Routledge, 2013. P. 212—226. URL: <https://doi.org/10.4324/9781315061610>
 11. Мишанич С. Усні народні оповідання. Питання поетики. Київ: Наукова думка, 1986. 326 с.
 12. Кузьменко О. Науковець як суб'єкт та об'єкт польового дослідження: до питання про метод автоетнографії у час війни. *Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи: зб. матеріалів круглого столу (м. Чернігів, 21—22 лютого 2023 р.)*. Ред. та упоряд. С. Маховської. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2023. С. 60—71.
 13. Шевчук Т. «Біля тихого Дунаю»: усні історії українських біженок як етнографія російсько-української війни. *Російсько-українська війна в сучасному фольклорі: антропологічний вимір*. Колектив. Монографія. Відп. ред. Л. Вахніна; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Київ: Видавництво ІМФЕ, 2025. С. 108—121.
 14. Bauman R. *Story, Performance, and Event. Contextual Studies of Oral Narrative*. Cambridge University Press, 1986.
 15. Engelking B., Grabowski J. *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badan nad Zagładą Żydów, 2018. Tom I. 865 s.
 16. *The Anthropology of Experience*. Edit. by Victor W. Turner and Edward M. Bruner. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1986. 400 p.
 17. Hajduk-Nijakowska J. Folklorystyczny aspekt wspólnych narracji potocznych. *Etnolingwistyka*. 2020. № 32. P. 129—141.
 18. Дільтей В. Виникнення герменевтики. *Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрямки*. Упоряд. В.В. Лях, В.С. Пазенок. Київ: Ваклер, 1996. С. 33—60.
 19. Чернігів у війні: голоси очевидців. Кер. О. Шевчук, наук. ред. С. Маховська; ред. група: О. Березовська, О. Боряк та ін. Чернігів: Видавництво «Весна Поліграф», 2024. 280 с.
 20. Отріщенко Н. Історії зісередини війни. *Розмови з тими, хто питає про війну*. За ред. Н. Отріщенко. Львів: Центр міської історії, 2024. С. 15—24.
 21. Otrishchenko N. The Time that was Taken from Us: Temporal experiences after the full-scale Russian invasion of Ukraine. *Dispossession. Anthropological Perspectives on Russia's War Against Ukraine*. Edited by Catherine Wanner. New York: Routledge, 2024. P. 25—44. URL: <https://doi.org/10.4324/9781003382607>
 22. Кіноальманах «Війна очима тварин», трейлер. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FZNi4Y8-ZUZA>
 23. Козловський І. Людина на перехресті. *Роздуми про екзистенційний інтелект*. Київ: Колесо життя, 2023. 120 с.
 24. Daughtry J. Martin, *Listening to War: Sound, Music, Trauma, and Survival in Wartime Iraq* (New York, 2015; online edn, Oxford Academic, 22 Oct. 2015). URL: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199361496.010001>.
 25. Кузьменко О. Коли традиція має значення: віщі сні про російську війну проти України в контексті фольклорної традиції. *Народознавчі зошити*. 2023. № 5 (173). С. 1271—1283. URL: <https://doi.org/10.15407/nz2023.05.1271>
 26. Dudley Kathryn Marie. What kind of document is an oral history? *Narrative and Genre*. Ed. by Mary Chamberlain and Paul Thompson. London and New York: Routledge, 1998. P. 160—167.
 27. Lutz C. Emotion, Thought, and Estrangement: Emotion as a Cultural Category. *Cultural Anthropology*. 1986. Vol. 1. № 3. P. 287—309.

REFERENCES

- Vakhnina, Larysa (2025). *The Russian-Ukrainian War in Modern Folklore: An Anthropological Dimension*. Collective Monograph. M.T. Rylsky Institute of Folklore of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: Publishing House of Folklore of the National Academy of Sciences [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2018). *Dramatic Human Existence in Ukrainian Folklore: Conceptual Forms of Expression (the period of WWI and WWII)*. Lviv: Institute of Ethnology NASU [in Ukrainian].
- Pastukh, N. (2023). The Russian War against Ukraine in the Narratives of Ukrainian Refugee Women in Bielefeld (Germany). *Shevchenko Scientific Society, Commission of Folklore Studies*, 9.11.2023. Lviv. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=KSTi6l02VHo&t=2342s> [in Ukrainian].
- Pastukh, N., & Makhovska, S. (Ed.). (2023). *Established narrative mechanisms for expressing the experience of Russia's war in Ukraine. War, Science and Emotions: (Un)new Concepts and Approaches: a collection of roundtable discussions (Chernihiv, 21—22 February 2023)* (Pp. 77—80). Kyiv: Yurka Lyubchenko LLC [in Ukrainian].
- Koval-Fuchylo, I. (2024). Narratives of Ukrainian Women about the Refugee Experience. *Folklore Fellows' Network*, 58, 6—7. Retrieved from: <https://www.folklorefellows.fi/wp-content/uploads/FFN-58.pdf>
- Koval-Fuchylo, I. (2023). Two Wars for One Life: Verbalisation of Experience During the War. *Journal of Ethnology and Folkloristics*, 17 (2), 12—24. Retrieved from: <https://doi.org/10.2478/JEF-2023-0015>
- Pastukh, N. (2024). Everyday life of the Russian war against Ukraine in the oral histories of Ukrainians (Thematic ques-

- tionnaire for conducting interviews to record folklore motifs in the narrative tradition about the experience of the full-scale phase of the Russian war against Ukraine). In: Vovchak A., Dovhaliuk I. *Folkloristic practice: a study guide* (Pp. 168—189). Ivan Franko National University of Lviv. Lviv: HALYCH PRESS [in Ukrainian].
- Labashchuk, O., Harasym, T., Reshetucha, T., & Majbroda, K. (2023). Ukrainian Narratives about the Outbreak of the War: The Main Themes, Structure and Composition. *Tautosakos darbai*, 66, 13—23. DOI:10.51554/TD.23.66.01
- Engelking, A. (2023). Shot-down towns and burned villages. A memoir story of a Polish village, or about the folklorization of the memory of the Second World War. *Text Second*, 2, 177—202 [in Polish].
- Kaivola-Bregenhøj, A. (2013). Factors Influencing the Formulation of Narration. In *Traditional Storytelling Today*. An International Sourcebook. Ed. by Margaret Read MacDonald. New York; London: Routledge, 212—226. <https://doi.org/10.4324/9781315061610>
- Myshanych, S. (1986). *Oral folk stories. Questions of poetics*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O., & Makhovska, S. (Ed.). (2023). Scientist as a Subject and Object of Field Research: To the Question of the Method of Autoethnography in Wartime. In *War, Science and Emotions: (Un)new Concepts and Approaches: a collection of roundtable materials (Chernihiv, 21—22 February 2023)* (Pp. 60—71). Kyiv: Yurka Lyubchenko LLC [in Ukrainian].
- Shevchuk, T., & Vakhnina, L. (Ed.). (2025). By the Quiet Danube: Oral Histories of Ukrainian Refugee Women as Ethnography of the Russian-Ukrainian War. In *Russian-Ukrainian War in Modern Folklore: Anthropological Dimension. A collective monograph* (Pp. 108—121). Rylsky Institute of International and Middle Eastern Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: IIR-FE Publishing House [in Ukrainian].
- Bauman, R. (1986). *Story, Performance, and Event. Contextual Studies of Oral Narrative*. Cambridge University Press.
- Engelking, B., & Grabowski, J. (2018). The Night Continues. The Fate of Jews in Selected Counties of Occupied Poland (Vol. 1). Warsaw: Association of the Center for Holocaust Research [in Polish].
- The Anthropology of Experience*, edit. by Victor W. Turner and Edward M. Bruner. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1986.
- Hajduk-Nijakowska, J. (2020). The folkloric aspect of contemporary colloquial narratives. *Etnolingwistyka*, 32, 129—141 [in Polish].
- Lyakh, V., & Pazenok, V. (Ed.). (1996). *The emergence of hermeneutics. Modern foreign philosophy: Currents and directions* (Pp. 33—60). Kyiv: Vakler [in Ukrainian].
- Shevchuk, O., Makhovska, S., Berezovska, O., & Boryak, O. (Ed.). (2024). *Chernihiv in the War: Voices of Eyewitnesses*. Chernihiv: Spring Polygraph Publishing House.
- Otrishchenko, N. (Ed.). (2024). *Stories from Inside the War. Conversations with Those Who Ask about the War* (Pp. 15—24). Lviv: Centre for Urban History [in Ukrainian].
- Otrishchenko, N., & Wanner, C. (Ed.). (2024). The Time that was Taken from Us: Temporal experiences after the full-scale Russian invasion of Ukraine. In: *Dispossession. Anthropological Perspectives on Russia's War Against Ukraine* (Pp. 25—44). New York: Routledge. Retrieved from: <https://doi.org/10.4324/9781003382607>
- Anthology Film «War through the eyes of Animal», trailer*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=FZNi4Y8ZUZA> [in Ukrainian].
- Kozlovsky, I. (2023). *Man at the Crossroads. Reflections on existential intelligence*. Kyiv: Wheel of Life Publishing House [in Ukrainian].
- Daughtry, J. Martin. (2015). *Listening to War: Sound, Music, Trauma, and Survival in Wartime Iraq* (New York, 2015; online edn, Oxford Academic, 22 Oct. 2015). Retrieved from: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199361496.001.0001> (accessed 5 June 2025).
- Kuzmenko, O. (2023). When Tradition Matters: Prophetic Dreams about the Russian War Against Ukraine in the Context of Ukrainian Folk Culture. *The Ethnology Notebooks*, 5 (173), 1271—1283. Retrieved from: <https://doi.org/10.15407/nz2023.05.1271> [in Ukrainian].
- Dudley, K.M., Chamberlain, M., & Thompson, P. (Eds.). (1998). What kind of document is an oral history? In *Narrative and Genre* (Pp. 160—167). London and New York: Routledge.
- Lutz, C. (1986). Emotion, Thought, and Estrangement: Emotion as a Cultural Category. *Cultural Anthropology*, 3 (Vol. 1, pp. 287—309).